

UOT: 82-3. 512.162

SİTARƏ ƏLİZADƏ

AZƏRBAYCAN AŞIQLARINA HƏSR OLUNMUŞ TARİXİ POEMALARDA
EL SƏNƏTKARLARINA POETİK EHTİRAM

Məqalədə Azərbaycan aşıqlarına həsr olunmuş M.Rahimin "Sarı Aşıq", H.Arifin "Dilqəm" və İ.Səfərlinin "Ələsgər" tarixi poemalarında el sənətkarlarına poetik ehtiram problemi araşdırılır. Əsaslandırılır ki, bu tarixi poemalarda aşıq sənətinin görkəmli nümayəndələrinin şəxsiyyəti, taleyi, mühiti, müasirləri, dünyagörüşü, yaradıcılığı barədə müəlliflərin poetik qənaətlərinin, lirik-epik düşüncələrinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi aktuallıq kəsb edir. Tədqiqatda aşıq sənətinin inkişaf edib təkmilləşməsində görkəmli rol oynamış aşıqların bədii obrazının canlandırılmasında müəlliflərin sənətkarlıq xüsusiyyəti təhlil edilmiş, ədəbiyyatşünaslıq mənbələrindən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: tarixi poema, Sarı aşıq, Dilqəm, aşıq Ələsgər, aşıq sənəti, bədii obraz, poetik ehtiram, sənətkarlıq xüsusiyyəti, ədəbi dil vasitələri.

Azərbaycan tarixi poemalarında xalqımızın tarixən yaratdığı zəngin bədii düşüncə nümunələri içərisində özünəməxsus sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə fərqlənən aşıq yaradıcılığına və bu qədim sənətin ən görkəmli nümayəndələrinin poetik obrazının canlandırılmasına da yer ayrılmışdır. Azərbaycan aşıqları, onların rəngarəng yaradıcılığı ədəbiyyatımızın ən görkəmli bədii söz ustalarının şeirlərində vəsf edilərək, onlara poemalar qoşulmuşdur. Məmməd Rahimin "Sarı Aşıq", Hüseyn Arifin "Dilqəm", İslam Səfərlinin "Ələsgər" adlı tarixi poemalarında el sənətkarlarının şəxsiyyəti, taleyi, mühiti, müasirləri, dünyagörüşü, yaradıcılığı barədə əsər müəlliflərinin poetik qənaətlərinin, lirik-epik düşüncələrinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi aktuallıq kəsb edir.

Xalq şairi Məmməd Rahim (1907-1977) XVII əsrdə yaşayıb yaratmış el sənətkarı, "cinaslı xalq bayatılarının məharətli ustadı" [3, s. 192] kimi ad çıxarmış Sarı Aşığa eyni adda poema həsr edərək geniş elmi-mədəni ictimaiyyətə o qədər də məlum olmayan aşığın həyat və yaradıcılığını tanıtdırmağa cəhd etmişdir. Qeyd edək ki, müxtəlif mənbələrdə Sarı aşığın adı, təvəllüdü, yaşadığı yer, həyatı, yaradıcılığı, təxəllüsü ilə bağlı folklor bilicilərinin aşığın yaradıcılığı və haqqındakı rəvayətlər əsasında gətirdikləri məlumatlar folklorşünas alim M.Qasımlı tərəfindən ümumiləşdirilmiş və dəqiqləşdirilmişdir [9].

"Sarı Aşıq" lirik-epik poemasında [12] hadisələr əsər müəllifinin fikir və hisslərini ifadə edən epik qəhrəman ətrafında cərəyan edir. Əsərin qəhrəmanı Sarı aşıq poemanın ilk bölmələrində baş verən hadisələri sanki kənardan izləyir, ancaq qəddarlığı ilə xalq arasında gizləncə Yaman bəy adlandırılan Kərim bəyə, xalqın igid oğulları Qələndərə, cıdırda Kərim bəyə qalib gələn Zəfərə onun münasibəti fonunda, xüsusilə sevgilisi Yaxşı ilə görüşlərdə həmişə müəllifin diqqət mərkəzində dayanır.

M.Rahim Sarı aşıq haqqında yazacağı poemanın ideya məzmununu və süjetini qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarına xas elementlərdən istifadə etməklə elə qurmuş, elə poetik nəql olunma formasına üz tutmuşdur ki, əsərin ayrı-ayrı bölmələrində danışılan əhvalatlar, obrazların qarşılıqlı münasibətləri ustad aşığın fəaliyyətini, yaşadığı ağır dövrü, xalqın dağlardan ağır siqlətləni, bəylərin zülm və özbaşınalığını, heç nədən insanı qətlə yetirmələrini, iki sevən gəncin məhəbbətini faciyyəyə çevirmələrini, "gül əkib vay dərən" aşığın kədərini tam dolğunluğa ilə oxucuya çatdırıb bilsin.

M.Rahim Sarı aşığın xalqın sevimlisi, onun qəlbinə, ürəyinə yaxın olan sənətkar kimi təqdim edir, aşığın xalq arasında hörmət və məhəbbətlə qarşılandığını, xalqın şən və qəmgin günlərində hamı ilə birlikdə sevinib kədərlədiyini önə çəkir. Müəllifin təsvirinə görə Sarı aşıq xalqın dərdi ilə, kədəri ilə, onun sevinc və fərəhi ilə bağlı şəxsiyyət olmuşdur. Xalqın aşığa olan sevgisini ifadə etmək üçün müəllif onun bayatlarından və qoşmalarından yeri gəldikcə, mətnin ruhuna uyğun olaraq istifadə edir:

Mənalı söz kimi cavahir hanı?

Sarını dinləyib qulaq asdıqca

Döştlər unudurdu geniş dünyanı [12, s. 233].

Əsərdə əsas diqqət Sarı aşıqla sevgilisi Yaxşının çox az davam edən xoşbəxt anlarına yönəlir:

Eşqdır aləmin əzəl mayası.

Eşqin məftunudur qoca təbiət.

Eşq ilə silinir qəlblərin pası.

Var olsun dünyada təmiz məhəbbət... [12, s. 236]

Burada Sarı aşığın sevgisi, iztirabları, məşuqəsinə olan sonsuz eşqi, ulvi məhəbbəti müəllif tərəfindən aşıq poeziyası ruhunda, incə hisslərlə ifadə olunmuşdur. M.Rahim Sarı aşığın sevgisindən qaynaqlanan ruh yüksəkliyinin onun yaradıcılığına necə təsir etdiyini "Dəvət" bölümündə Təbrizdən gələn qonaq aşıqla deyişməsində sonuncunun:

...İndi verim sənə yalnız bir sual

Araz gözəllikdə cahanda təkdir.

Fikir dünyasına qəvvas olub dal!

Söylə, onun suyu neçə sənəkdir? [12, s. 237]

sualına cavabında:

– Sən çağır Arazı dayansın bir az.

Səslə, qulaq asıb axmasın Araz

Neçə sənəkdir o, sayıb deyərəm,

Verdiyən sualı həll eləyəyəm [12, s. 237-238].

deməsilə Sarı aşığın üstün olması, məğlub qonağın öz sazını qalib aşığa uzatması, cavabında ondan

Belə iş tutmaram mən heç bir zaman

O, sənün sazındır götür yenə, al

Ürəkdən qoşma de, bir "Kərəmi" çal.

O, sənün olmuşdur, yenə sənindir [12, s. 238].

eşitməsi aşığın yüksək əxlaqi keyfiyyət sahibi, geniş dünyagörüşlü, hazırcavab olduğunu göstərir. Deyişmədən sonra vəcdə gələn Sarı aşıq:

Yalnız gözəlliyə, hüsna qailəm.

Gözümdə şux gözəl pərvardigardır.

Allahım sənəmdir, ona mailəm.

Kəbəm, Kərbəlam da sənəmdir ancaq [12, s. 239].

deyə bəyan edir, bu sözlər onun daha bir xarakter çalarını göstərir.

Poemanın sonrakı bölmələri Yaman bəyin Sarı aşığın bu sözlərini bəhanə edib onu sevgilisi Yaxşından ayırmasına ("Yaman bəyin yanında"), onun tədbirilə Zəfərin öldürülməsinə ("Nakam cavan", "Son mənzil", "Dəfn"), bütün bu faciələrin səbəbkarı kimi icimai quruluşun və dövrünün ittihamına həsr olunmuşdur. Dövrünün qəlbini sal buza, qatil dünyanın günahını

dəryaya bənzədən müəllif yoxsul kəndli oğlunun qətlinə üsyan edir, ədalət axtarır, ümitsizliyini ürək yangısı ilə dilə gətirir:

Ey insan, onu sən heç axtarma gəl,
Qüvvət də, qüdrət də varlılardır.
Baş vurma heç yerə, nahaq varma, gəl,
Əsirdir ədalət, çoxdan dardadır [12, s. 242].

Əsərdə Sarı aşıqla Yaxşının nakam məhəbbəti də zəmanənin fitnə-fəsadı, insan hüquq-suzluğunun təzahürü kimi qiymətləndirilir. İki sevən gəncin azad və bərabər olmaq tələbi, könül və sevgi dünyasında qovuşmaq istəyi, ən ali insan hissinin ifadəsi o dövrün mövcud gerçəklikləri fonunda iztiraba, nisgilə, dözülməz dərdə çevrilir. Elə buna görə də M.Rahim ədəbi qəhrəmanını dərd, kədər, göz yaşı, nisgil, zəmanədən, fələyin gərdisindən şikayət motivləri ilə tərənnümü etmişdir.

Qəhrəmanlıq dastanlarında olduğu kimi, “Sarı Aşıq” poemasında da ədalətsizliyə, zülmə qarşı etiraz səsinə ucaltmaq, namus, vicdan uğrunda haqlı tələblərlə çıxış etmək, düşməndən qisas almaq kimi motivlərə də yer verilmişdir. M.Rahim Zəfərin dostu, intiqam hissilə yanıb tutuşan Qələndərin dilindən “Namərdəm, intiqam almasam əgər” [12, s. 243], - deyir və əsərin “Qələndərin qisası” bölməsində Qələndərin Güləbirdi tərək edib dağlara çəkildiyini, lakin Yaxşının aləmə göz yumduğunu, dostu Sarının halının pərişan olduğunu eşitdikdə dağlardan enib kəndə gəldiyini, bəydən qisas aldığı təsvir edir:

Açıldı yer-yerdən atəş dalbadal
– Bu, nakam Zəfərin qisasıdır, al!
Bu da ki, Yaxşının, aşıq Sarının.
Bu da anaların göz yaşlarının... [12, s. 251]

Zəfərin qətlindən özünə gələ bilməyən aşıq Yaxşının görüşə gəlməməsindən daha da sarsılır, qonşu qızından:

– Fələk güldürmədi iqbalınızı.
Yaxşının atası demiş sözünü:
“Sarı məqsədinə yetməyəcəkdir.
Qızından bir yolluq çəksin gözünü...” [12, s. 245]

xəbərini eşidəndə isə sanki həyatı sönür. Sarı aşığın ağrı-acısını ifadə edərkən müəllif aşığın “gəlmədi” rədifli qoşmasını xatırladır. Zülm ilə sevgililərin ayrılması, təmiz arzuların məhv olunması dövrün səciyyəsi kimi səslənir:

Niyə bəxti qara yaranmışam mən?
Açılır qəlbimdə sağalmaz yara.
Zaman zərbə vurur eşqə, ilqara;
Fələkət nə yaman çıxır taxtına!? [12, s. 247]

Poemanın sonrakı bölmələri (“Yaxşını qaçırdılar”, “Yaxşı xəstədir”, “Ölüm rüzgarı”) rəzalətin yenə də taxta çıxaraq bu dəfə Yaxşının baxtına qılınc çalmasına, təmiz sevdanın zorla pozulmasına, zavallı qızın əsarətə düşməsinə həsr olunmuşdur. Eşqi dara çəkilən Yaxşı sevgilisindən xəbər tuta bilmir, dərdə tutularaq boran vurmuş təzə gül kimi solub məhv olur, əbədi olaraq həyata göz yumur.

Müşkül görməmişəm bu müşkül kimi.
Dilindən uçduqca ürək sözləri,
Onun hər kəlməsi Sarıdan olmuş.
Nəhayət, yumulmuş qara gözləri

Yerlər qan ağlamış, göylər tutulmuş... [12, s. 249]

“Sındırılan saz”, “Son ziyarət”, “Vida” bölmələrində M.Rahim bu ağır fələkətin Sarı aşığa təsvirini, onun Yaxşının qəbri üstə keçirdiyi hissləri təsvir edir. Bu gen dünyada tənha qalan, doğma vətəndə qərribə çevrilən Sarı aşığın həyatından üz döndərməsi bir insanın dünyaya – cəmiyyətə üsyanı kimi qəbul olunur. Çarəsizliklə:

Getdin qoyub mənə yalnız arada,
Neyləyim indi bu matəmsərada?... [12, s. 252]

nidasını dilə gətirən, alışıb yanan aşığın gücü yalnız ona yetir ki, zalım fələyə:

Mənim əvəzimə səndən əminəm
Şeirlərim alar intiqamımı... [12, s. 253]

söyləsin. Dünya gözlərində zülmətə dönən Sarı aşıq vəsiyyəti kimi

Mən aşıq tərsinə qoy,
Tər tənə tərsinə qoy,
Yaxşını qibləsinə,
Aşığı tərsinə qoy [12, s. 253].

bayatısını yazır, nifrət etdiyi zalım dünyaya qarşı etiraz olaraq zəhər içir və çəkdiyi zülmə son verir. Xalq aşığın vəsiyyətinə əməl edərək onu Yaxşının yanında dəfn edir, ruhuna rəhmət diləyir və adına dastan qoşur. Aşıqların dilindən düşməyən “Yaxşı və Aşıq” dastanı folklorumuzda yeni hadisə kimi qiymətləndirilir, ustad sənətkarlar haqqındakı dastan yaradıcılığı üslubunu qorumaqla “Qurbani”, “Abbas və Gülgəz” və s. tipli dastanlar silsiləsini zənginləşdirir” [2, s. 10-11].

Beləcə müəllif ədəbi qəhrəmanın acı taleyini ictimailəşdirir, Sarı aşığın həyatının, yaradıcılığının və dövrünün hər bir epizodu müəyyən mənə daşımaqla bütövlükdə əsərin məzmununu təşkil edir. Poema nikbin sonluqla bitir, M.Rahim Sarı Aşıq və Yaxşının timsalında eşq hünərinin məğlubedilməzliyini, ellərin bu sevgini dastan etdiyini, onların saf məhəbbətini yaşatdığını təsdiqləyir.

Öz yaradıcılığı ilə sifahi xalq ədəbiyyatına, aşıq sənətinə yaxın olan Hüseyn Arif (1924-1992) ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq “Dilqəm” poeması üzərində işləmiş, 1972 [6], 1978 [7] və 1984-cü ildə [1] əsərdən parçalar dərc etdirmişdir. Poemanın son variantının bölmələri ilə tanışlıq onu göstərir ki, gerçək adı Yəhya bəy olan, sevgilisində ömürlük həsrət qalandan sonra Dilqəm kimi tanınan aşığın iztirablarının kədərli hekayətini tərənnümü etməyə başlamazdan əvvəl H.Arif aşıq poeziyasının tarixi inkişaf yolunu öyrənmiş, daxilən özündə güc toplayaraq Dilqəmin faciəsini qələmə almışdır. Əsərin ilk misraları da şairin fikrinin, düşüncələrinin bütövlükdə “Dilqəm”lə məşğul olduğunu göstərir:

“Dilqəmi” üstündə köklənib sazım

Qəlbimdə Dilqəmdir, başımda Dilqəm [1, s. 47].

“Dilqəm”i yaratmağa bütün varlığı ilə aludə olan H.Arifin axtarış coğrafiyası çox genişdir. Şairin yaradıcılıq axtarışları Babəkin ocaq çatdığı daşda, Cavanşirin döyüş meydanında, Giziroğlunun şepşərinin izində, Koroğlunun Qıratı oynatdığı yerdə, Nəbinin, Kərəmin yağları bir-birinə qatdığı döyüş səhnəsində aparılmış, xalq yaddaşının dərin qatlarına baş vurulmuşdur. Müəllif Azərbaycan torpağını çəmən-çəmən, çeşmə-çeşmə, meşə-meşə dolaşmış, Kürdən, Arazdan keçmiş, Babadağın, Şah dağının, Murovun, Qoşqarın, Kəpəzin çənindən soruşmuş, aşıq Alının, Abbasların, Əmrəhların, Qurbanların soruşğunu almışdır. Sırrı dərin bir aləmi axtara-axtara

Nə müddətdir

Dilqəm məni buraxmayıb,

Mən Dilqəmi axtarıram [1, s. 51].

bəyan edən şair məqsədini açıqlayır, Dilqəmin təmsalında bir xalqın kədərini – qəm dastanını yazır, kitablar vərəqləyir, təvəllüdü, vəfatı bəlli olmayan sənətkar haqqında soruq gəzir. Bir çox digər el aşıqları kimi Dilqəmdən də xəbər almaq asan olmur.

Buludlar arxasında

İtən ulduzlar kimi

Soraqsızdır özləri.

Nə yazı var, nə sənəd [1, s. 54].

H.Arif poemanın “Dilqəmi Dilqəm ağladır” bölməsində ədəbi qəhrəman Yəhya bəyə üz verən müsibətin dərinliyini – qonur gözlü Telli xanımın geri dönməməsinin ağrısını, ardınca xallı Dilqəm atının bu kədərə dözməyərək ölməsini, indiyədək görünməmiş, eşidilməmiş faciəni, ömürdən ömür alan dəhşəti kəskin hissələrlə təsvir edir. Ədəbiyyatda atın, itin sahibinə vəfasına dair, dar məqamda onun köməyinə çatmasına, çətinlikdən qurtarmasına, yaralanmış igidin yanını kəsdirməsinə aid nümunələr çoxdur. Lakin sahibinin dərdindən qəhr olan, göz yaşı axıdan, yanıb külə dönən, sıxıntıdan bağrı çatlayan at obrazının yaradılması H.Arifin poetik tapıntısı kimi qəbul edilməlidir:

Dözməyib bu müsibətə,

Boğulub, sıxıldı Dilqəm.

Son dəfə fəğan qoparıb,

Əbədi yığıldı Dilqəm [1, s. 59].

Vəfalı atı qarşısında diz çökərək gözlərindən qan-yaş tökən Yəhya bəy

Götürüb xatabənd sazı,

Bir söz söylədi o gecə.

Dilqəm! – deyə ləqəbini

Bəyan eylədi o gecə [1, s. 60].

Həmin gündən Telli dağı yalan olur, Dilqəmi Dilqəm ağladır. Mövzuya uyğun olaraq əsərdə qüssə, kədər üstünlük təşkil edir. Bu xüsusda professor Camal Mustafayev yazır: “Şairin (H.Arifin – S.Ə.) başladığı bu poema kədərli bir hekayətə çevrildi. Ona qədər şerinə xas olmayan qəm motivləri gətirdi” [11, s. 7]. Qeyd edək ki, həqiqətən, əsərdə Dilqəmdən istifadə olunmuş şeirlər də müəllif poeziyası ilə həmahəng səslənir, poemanın qəm ruhunu daha da qüvvələndirir, oxucuda yetərinə hiss-həyəcan yaradır:

Könül həmdəmini itirən kəsi

Nə ocaq qızdırır, nə od isidir.

Dünyanın dünyadan ağır itkisi

Ailə itkisi, yar itkisidir [1, s. 64].

H.Arif Dilqəmi daim düşünən, dərdlərini şeirlə mahir ifadə edən el sənətkarı kimi təqdim edir, insanın alışıb yanan çağında şairliyin, söz qoşub dərdini dilə gətirməyin haraya çatdığını vurğulayır. Söz demək, saz çalmaq, dərdini bəyan etmək, fəğanını, fəryadını elə çatdırmaq istəyini Dilqəm saz bəndə bildirir, ona saz düzəltməsinə xahiş edir.

Söz-sənət dünyasına “xoş xəbər şairi” kimi gələn H.Arifin taleyində və qismətində vaxtsız oğul itirmək də varmış. Bir şair kimi öz kədərini də Dilqəmin qəminə qatan müəllif poemaya sonradan əlavə etdiyi, ədəbi qəhrəmanına hesabat ruhunda yazdığı “Qınama, ustad” bölməsində özünü “kədər şairi” adlandırır, haqlı olaraq təsdiqləyir:

Yaralı Dilqəmə yanmaqdan ötrü

Ürək yanmayıdı, can yanmayıdı.

Yüz nakam aşıqı anmaqdan ötrü

Bir kədər şairi yaranmayıdı [1, s. 71].

“Kədər şairi” bir xalqın kədərini, “Dilqəm” dastanını qərincələrdən keçirərək bugünkü nəsillərə çatdırma bildi. Rastlaşdığı müsibətdən sonra bədbinləşən şair dünyanın sevinc və həvəsini unudur, özünü dar qəfəsdə hiss edir. Bir müddət yaradıcılıq susqunluğu, həyatdan üzü dönüklük yaşayan H.Arif sazını yenidən Dilqəm eşiqinə, Arif eşiqinə dilləndirir, bir şair kimi “özünü “Dilqəm” də tapır”.

Ədəbiyyatda nəğməkar şair adını qazanmış İslam Səfəri (1923-1974) ürəyinin dərinliklərindən baş qaldıran duyğularıyla lirik şeirlərlə yanaşı bir neçə poema da yazmışdır. Onun 1959-1962-ci illərdə qələmə aldığı “Ələsgər” poeması [13] aşıq poeziyasının bütün növlərində oxucuları ovsunlayan əsərlər yaratmış ustad aşıq Ələsgərə həsr olunmuşdur. İ.Səfərinin dilimizin zəngin ədəbi-bədii vasitələrindən məharətlə istifadə edərək aşıq şeiri formalarında ecazkar nümunələr yaratmış gözəllik vurğunu, həyat aşıqı, saf və ülvi hissələr ustası dədə Ələsgər yaradıcılığına müraciət etməsi, ona nəsillərin yaddaşında əbədiyaşar söz abidəsi ucalması tam qanunauyğun haldır. Çünki əsil xalq poeziyasına xas olan sadəlik və dərin məna, şirinlik və axıcılıq, səmimi poetik duyğular və gözəlliyin tərənnümü kimi bədii-yaradıcı söz keyfiyyətləri İ.Səfəri poeziyası ilə haqq aşıqı Ələsgər müdrikliyi arasında birbaşa səsləşmə təşkil edir. Buna görə də “İ.Səfəri məhz aşığın (Ələsgərin – S.Ə.) yaradıcılığının ümumi mənzərəsini göstərmək məqsədilə aşıq şeiri şəkillərindən bol-bol istifadə edib. Poema boyu bir neçə qoşma, gəraylı, bayatı ilə yanaşı Aşıq Ələsgərin müəllifi olduğu şeirlərdən də bəhrələnməmişdir” [10, s. 140].

Poemanın yazılmasında başlıca məqsəd Ələsgərin doğulduğu, böyüyüb boya-başa çatdığı, məclislər qurduğu Göyçə mahalını, onu dilə gətirən, sazında-sözündə dillənən dövrün poetik mənzərəsini yaratmaqdan, qeyri-adi istedad sahibi olmuş, aşıqlıq sənətinin zirvəsinə ucalmış aşıq Ələsgərin bədii obrazını yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Söhbətə aşığın dünyaya gəlişlə başlayan, yaşadığı illərinin ağrı-acı ilə dolu tablosunu yaradan, ayağı yer tutandan söz qoşub oxumasından danışan şair ilk sətirlərdən Ələsgərin fitri istedadının qaynağını müəyyənləşdirir, onun atasının dilindən bu sözləri dilə gətirir:

Babamın sözqoşan olub keçmiş,

Şeirlər deyərdi hərdən dədəm də.

Deyincə sözünü Alməmməd kişi

Oğlunun şən səsi axdı bu dəmdə [13, s. 104].

XIX əsr Azərbaycanının tipik sosial-iqtisadi vəziyyəti, hələ gəncliyindən Ələsgərin el şənliklərində məclislər aparması, dinləyiciləri heyran etməsi, ailəsinin kəskin ehtiyacı üzündən Kəblə Qurbanın evində nökrəçilik etməsi, Səhnəbanuya qarşı faciəli məhəbbət macərası, dövrün ziddiyyətlərlə üz-üzə gəlməsi əsərin inkişaf xəttini təşkil edir.

Bəzən min acıya tablaşır ürək,

Neçin hakim olur insan insana?

Ələsgər düşündü: “Daha neyləmək,

Gedim nökrə olum Kəblə Qurbana”.

İnsan öz bəxtini gərək sınağa,

Ələsgər ağadan donluq da aldı.

Onun təkcə qızı Səhnəbanuya

Günlərin birində meylini saldı [13, s. 107-108].

Ələsgərin taleyi dövrün, tarixin yaratmış olduğu acı reallıqlarla sıx vəhdətdə verilir, ustad aşiq obrazını yaradarkən poema üzərində işləyən İ.Səfərlə əsərə dövrün ruhunu gətirmək üçün Göyçə mahalını gəzib dolaşmış, aşiqin şagirdləri, müasirləri, tanışları ilə görüşmüş, material toplamışdır. Nəticədə aşiq Ələsgərin fərdi bioqrafiyası, yaradıcılıq göstəriciləri ilə kifayətlənməyərək dövrün poetik salnaməsini yarada bilmişdir. Poemanın sənətkarlıq xüsusiyyətlərini dəyərləndirən xalq şairi Qabilin gəldiyi qənaətə görə, “əsər (“Ələsgər” poeması – S.Ə.) xalq ruhunda, canlı, sadə dildə, doğma şeirimizin qırılmaz, pozulmaz ahəngində yazılmışdır. Buradakı əksər ifadələrdə, obraz və təşbehlərdə oxucuda konkret təsəvvür yarada bilən bir əyanilik vardır” [8]. Əsərin təkcə iki səhifəsindən gətirilən nümunələr deyilənlərə misaldır. Müəllif Pullu Məhərrəmin alverdən döndüyünü gören qulluqçuların çaxnaşmaya düşdüyünü əks etdirdiyi “mis qazan kimi” (O evə çatmamış qulluqçu-nökər / Dəydi bir-birinə mis qazan kimi, s. 112), yaxud lirik qəhrəmanın Səhnəbanunu vəsf edərək işlətdiyi “Zərrin bir tac kimi” (Qədəmin dəydikcə gül bitirir yer, / Zərrin bir tac kimi cila-lanmışan”, s. 113) təşbehləri oxucuda müvafiq olaraq narahatçılıq və heyranlıq hissləri və əhvalı yaradır.

On üç hissədən ibarət yazılmış poemada Ələsgərin Səhnəbanuya olan sevgisindən danışılması əsas yer tutur. Pencər yağın qızların dağ döşünə çıxmaları, gözəlləri gören axar suların kırıməsi, Ələsgərin də saz alıb onlara qoşulması, şux gözəllərin birdən ağ yelə dönüb sevgililərdən uzaqlaşmaları, iki sevən könlün görüşməsi ülvə hisslərlə verilir, dərdə düşmüş aşiqin dərindən üstünə dərd gəlir, müəllif bu dərdi ifadə etməkdə acizləşir:

Bu gözəllik ilahəsi
Ələsgəri qul eylədi.
Əskilmədi dərdi-səri,
Bol dərini bol eylədi.
Ağlamadı onun gözü.
Yaş çıxanda dərd azalar.
Mənim gücüm heyf çatmır,
Kaş bu hissi bir yazalar... [13, s. 118]

İ.Səfərlə yaradıcılığa ilk məhəbbəti Səhnəbanuya olan eşqini tərənnüm etməklə başlayan Ələsgərin yaşadığı dövrün ictimai quruluşundakı ədalətsizliyə, çar məmurlarının və onların yerli əlaltılarının amansızlığına qarşı çıxdığını, xalqın mənafeyini müdafiə edərkən heç kimdən çəkinmədiyini göstərməklə aşiqin əsil vətəndaş mövqeyini ortaya qoymuşdur. Pullu Məhərrəmin pristavın şərəfinə düzəltdiyi məclisdə saz çalıb, söz demək fürsəti əldə edən aşiq Ələsgər cəsarətlə “çıxıbdır” rədifli qoşmasını söyləyir, pristavın, naçalnikin, qazının, axundun, koxanın, kəttanın “zətı çıxıbdır” deməkdən çəkinmir, xalqın dözülməz vəziyyətinə, yoxsulluğun son həddə çatmasına, artan vergilərin onsuz da ağır olan həyatı daha da ağırlaşdırdığına etiraz səsinə ucaldır.

Bu söz ildırımtək vurdu məclisi,
Bir an heç kimsənin çıxmadı səsi.
Deyir, söz şilləsi yaman tərs olar.
Yerində mıxlanıb qaldı qonaqlar [13, s. 124].

Aşiq Ələsgərin telli sazına, şeiriyyətinə, mənalı sənətinə, məhəbbətinə alqış dastanı

söyləyən poema müəllifi əsərinin əsas ideyasını belə ifadə etmişdir:

Saz necə dilləndi gör sinəsində,

Güldü, telli sazın telləri güldü.

Aşiq Ələsgərin zənguləsində

Sanki Azərbaycan elləri güldü [13, s. 134].

Fikrin davamında qəlbinin telinə tel bağlayan İ.Səfərlə ilhamının gücüylə aşiq vəsf edir, Səhnəbanunun zorla əmisi oğluna yar edilməsi xəbəri dəhşətli ildırım kimi Ələsgərin məhəbbətini odlara yaxır, sevgilisi də qara bağlayır. İş o yerə çatır ki, aşiq Səhnəbanunun toy məclisində çalıb-oxumağa çağırırlar. Bu yerdə aşiq Ələsgərin məşhur “gedibdir” rədifli qoşmasını xatırladan müəllif aşiqin dərindən “gedir” rədifli qoşmasında bəyan edir:

Gəl, gəl! Ürəyini ərət şam kimi,

Gözün baxa-baxa yar əldən gedir.

Kükürə bu meydanda gur ilham kimi,

Kaman əldən gedir, tar əldən gedir [13, s. 140].

Poemada aşiq Ələsgər obrazını yaradarkən müəllif onun qəlbinə mənəngənək sıxan zamanəyə qarşı kəskin mövqeyindən danışaraq haqq aşiqin dövrün mərd igidlərinin qəhrəmanlığını dastana çevirdiyini də yaddan çıxarmır. Aşiq Ələsgərin Göyçə mahalında igidliyiylə ad-san qazanmış Dəli Alıyla münasibəti xalqın dərindən çəkilməsi baxımından əsərdə vəhdət yaradır və təsirli, yaddaqalan verilir. Xalq şairi Qabil də təsdiqləyirdi ki, “Əgər Ələsgər xalqın incə zövqünü, sözünün və musiqisinin qüdrətini təmsil edirsə, Dəli Alı onun vuran qolunu, haqq-ədalət yolunda hər cür vuruşa qadir olduğunu göstərir” [8]. Elin Alıya, Alının isə elə bağlılığının hikmətini yaradan İ.Səfərlə xalqın igid oğlunu çətin sınaqlar anında təsvir edir. Toy məclisindən Səhnəbanunu qaçırdıb aşiq Ələsgərə qovuşmasını əvvəlcədən düşünən Dəli Alı məclisin gedişində aşığa həqarət gördükdə:

Öpün Ələsgərin durduğu yeri!

Kim səcdə etməsə bu sənətkara,

Anası bu toyda geyəcək qara!..

Birinci pristav baş əysin buna,

Yoxsa bələd deyil Dəli Alının

Kim olduğuna?! - deyir [13, s. 143].

Toy mağarı alt-üst edilir, lakin aşiq Ələsgərin eşqini dövrün bəlasından qorumaq mümkün olmur, Səhnəbanunun gəlin köçərkən namərdcəsinə öldürülməsi iki sevən ürəyin birini əbədi söndürür, Ələsgərin qan-yaş tökməsindən Göyçə də qara bağlayır, ana torpaq boynuna sarılaraq Səhnəbanunu öz mehriban qoynuna alır. İlk məhəbbətinin acı təsirindən ayrılı bilməyən aşiq Ələsgər at minib, saz götürüb ölkəni dolaşır:

Ələsgərim diyar-diyar,

Oba-oba gəzər oldu.

Göz yaşları Göyçə gölü,

Dərya eşqi Xəzər oldu [13, s. 147].

Tezliklə aşiqin şöhrəti hər tərəfə yayılır, o, aşıqlarla dəyişir, dərindən, kədərini yollara səpə-səpə ağızlarda dastan olur, neçə aşiq məclisinin məhəbbətini qazanır, yüz sehrli qıfıl-bəndin mənasını yozur, nakam gedən eşqini salamlayıb Göyçəyə dönür. XX əsrin əvvəllərində, 1905 və 1918-ci illərdə erməni fitnə-fəsadı ilə xalqımızın tarixində baş vermiş faciələr yüz yaşını haqlamaqda olan dədə Ələsgəri sarsıtmış, üç il qaçqınlıq taleyi yaşamış aşiq yenə də

zəmanədən acı-acı şikayətlənməli olmuşdur. Lakin poemada buna münasibət bildirilməmiş, əksinə, hakim ideologiyanın tələbinə uyğun olaraq ermənilərlə dostluq daha geniş tərənnüm edilmişdir. Mövcud vəziyyət baxımından bu faktın əsərin mənavi dəyərinə təsirsiz ötürmədiyini qeyd etməmək mümkün deyil.

Baxmayaraq ki, bədii qəhrəmanın qalan dövrünün poetik mənzərəsini yaradan İ.Səfərli ustad aşığın həqiqətən elin havadarı olduğunu, milli zəmində düşmənçilik edən, bir dəyirmanı olan iki kəndin bu dəyirmandan istifadə etməsi üçün el ağsaqqallarının məsləhətilə hamının hörmətini qazanmış dədə Ələsgərin elin sözünü yerə salmayaraq bir müddət dəyirmançılıq etdiyinin, xalqın o ağır günlərində, həm də o yaşında bu əziyyətə qatıldığıının səmimi ifadə olunması əsərin yaxşı işlənmiş hissələrindəndir:

– Ah, oxuyan Ələsgərdir!
Demək, daha yol açıqdı.
Ağlaşmadı arvad-uşaq,
Tövşümədi bir sinə də,
Sanki Göyçə mahalının
Qəlbi vurdu bir sinədə [13, s. 153].

Zəmanənin çətin sınaqlarından şərəf və mətinliklə çıxmış aşiq Ələsgərin kamillik dövrü yaradıcılığının təsviri poemada bununla bitir. El sənətkarının müxtəlif dastanlarda dövrün tanınmış aşuqları ilə deyişmələri, onun aşılıq sənətinin zəngin xüsusiyyətlərini əks etdirən sonrakı fəaliyyəti açıqlanmışdır. Poema 105 il ömür sürmüş, sazı və sözü ilə 80 ildən artıq aşiq sənətinə xidmət etmiş, “min illik bir ənanənin axarında öz sözünü demiş, heç kəsi təkrar eləməmiş, qeyri-adi bir söz sənəti yaratmış” [4, s. 20] haqq aşığı dədə Ələsgərin əbədi var olacağına təsdiqlənməsilə sona çatır:

Əlində telli saz, alnında vüqar,
Ağ günlər eşqinə coşdu Ələsgər.
Dünyada necə ki, saz var, şeir var,
O da yaşayacaq dünyalar qədər!... [13, s. 154]

Oxucuları qarşısında bu fikrin əminliyini ifadə edən, “Ələsgər” poemasını da “Janr baxımından şeirlərini ənanəvi poetik formaların yaradıcı şəkildə davam etdirilməsi əsasında” [5, s. 6] yaradan İ.Səfərli Azərbaycan aşiq sənətinin ən nəhəng simalarından olan, uzun ömrünün sevinci damlanı, kədəri isə dəryaları xatırladan, şeiriyyəti və söz səltənətilə nəsiləri heyratə gətirən aşiq Ələsgərə poetik ehtiramını bildirmişdir.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, M.Rahimin, H.Arifin və İ.Səfərlinin araşdırdığımız tarixi poemalarında Sarı aşiq, Dilqəm, aşiq Ələsgər kimi el sənətkarlarımıza poetik ehtiram bir tərəfdən tarixi poemalarda xalqın mədəni həyatında parlaq xarakteri ilə seçilən yaradıcı şəxslərin şəxsiyyəti və yaradıcılığına məhəbbətlə bağlıdırsa, digər tərəfdən, dərin məzmunlu zəngin sənət növü kimi ayrı-ayrı aşuqlarımızın həmşə öz milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan sənətkarlıqları ilə əlaqədardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Arif H. Dilqəm. Şeirlər və poemalar. Bakı: Yazıçı, 1984, 240 s.
2. Azərbaycan xalq dastanları / Tərt. ed. Ə.Axundov, red. A.Nəbiyev. Bakı: Yazıçı, 1980, 250 s.

3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı: Pedaqoji institutların tələbələri üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1981, 404 s.
4. Ələsgər İ. Haqq aşığı / Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
5. Həbibbəyli İ. Romantik pafosdan lirizmə. “Azərbaycan” qəz., 2013, 7 mart, № 52 (6327).
6. Hüseynzadə H. Söylə, yadımdamı? Bakı: Gənclik, 1972, 205 s.
7. Hüseynzadə H.A. Ömür gözləyə. Bakı: Gənclik, 1978, 352 s.
8. Qabil. El şairinin surəti. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1963, 26 yanvar, № 4 (1205).
9. Qasımlı M. Bayatılarımızın heyrat heykəli. “Ədəbiyyat” qəz., 2015, 5 sentyabr, № 49 (5004), s. 20-21.
10. Məmmədov E. İslam Səfərli poeziyasında folklor // Naxçıvan. İctimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal, Naxçıvan, 2013, № 26, 296 s.
11. Mustafayev C. Hüseyn Arif şerinin cazibəsi / Hüseyn Arif. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 224 s.
12. Rahim M. Məhəbbət dastanı. Şeirlər və poemalar. Bakı: Azərneşr, 1974, 260 s.
13. Səfərli İ. Əbədi beşik. Şeirlər və poemalar. Bakı: Yazıçı, 1978, 225 s.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: alizadesitare@yahoo.com

Sitarə Alizadə

POETIC RESPECT TO NATIONAL PERFORMERS IN THE HISTORICAL POEMS DEDICATED TO AZERBAIJANI ASHUGS

In the article, the author investigated the issue of poetic respect to national masters in historical novels “Sarı Ashug” by M.Rahim, “Dilgam” by H.Arif, and “Alasgar” by I.Safarli. It is substantiated the study and evaluation of poetic views, lyric-epic ideas of the authors about identity, fate, environment, outlook and creativity of prominent representatives of ashug art are topical. In this research the authors’ mastery characteristics have been analysed in the reflection of artistic images of ashugs who played a great role in the development and improvement of ashug art and literary sources were used.

Keywords: historical poem, Sarı ashug, Dilgam, Ashug Alasgar, art of ashug, artistic image, respect, mastery characteristics, literary linguistic means.

Ситара Ализаде

ПОЭТИЧЕСКИЙ ПОЧЕТ НАРОДНЫМ ПЕВЦАМ В ИСТОРИЧЕСКИХ ПОЭМАХ, ПОСВЯЩЕННЫХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ АШУГАМ

В статье рассматривается проблема поэтического почтения народным певцам в исторических поэмах М.Рагима «Сары Ашуг», Г.Арифа «Дильгем» и И.Сафарли «Алескер». Обосновывается мысль, что актуальным представляется исследование и оценка в данных исторических поэмах поэтических заключений и лиро-эпических раздумий авторов о личности, судьбе, среде, современниках, мировоззрении, творчестве видных

представителей ашугского искусства. В исследовании анализированы особенности мастерства поэтов в воссоздании художественного образа ашугов, сыгравших видную роль в развитии и усовершенствовании ашугского искусства, использованы источники литературоведения.

Ключевые слова: историческая поэма, Сары ашуг, Дильгем, ашуг Алескер, ашугское искусство, художественный образ, поэтическое почтение, особенности мастерства, средства литературного языка.

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: **İkin variant 04.06.2019**
Son variant 02.09.2019